

॥ श्रीसामवेदीय संध्यादि नित्यकर्म ॥

योजनारः—ब्रह्मनिष्ठ महाराज श्रीमन्मथुरामशर्मा. बीलसा
पोताना परशोऽभूत पूज्य पिता श्रीलक्ष्मणभाई धर्म-
भाई त्रिवेदीना स्मः—आर्ये विनाभूदये आप्या
प्रदत्त करनार

पूज्यपाद परमात्मा श्रीमन्मथुरामशर्माजीना

पादपद्मलेखित शिष्य

शिवप्रसाद लक्ष्मणभाई त्रिवेदी.

३८०३, लखनपुर, लाभीशेरी—अमरनाथ.

“ब्रह्म वा वैदिकं नित्यं प्रत्यवायी भवेत्परः” ॥ श्रुति ॥

आचार्यः—वेदपलिपादित संध्यास्नानादिक नित्य-
कर्म नदि कर्तने द्विज पापद्वय दोषने लाभे छे.

“संध्या स्नानं जपौ होमः, स्वाध्यायो देवतार्चनम् ।

वेदविज्ञानियेयम्, षट्कर्माणि विवेदिने ॥”

श्रीपराशर ॥

आचार्यः—स्नान, संध्या, जप, होम, स्वा-
ध्याय, देवतानी पूजा तुषी वैश्वदेव अने अतिथिने
संस्कार अे छे कर्मो प्रत्येकदिने प्रतिदिवस कर्वा लेछये.
नवमी आवृत्ति. प्रति ११५० समवेप्रति ८१५०

अमरनाथ—पीरमथाराद उपर धी “निर्भज” प्रिन्टिंग

प्रेसमा शिवप्रसाद लक्ष्मणभाई त्रिवेदीने छाप्यु.

खंडे १८४६

संवत् १९८३

प्रतिष्ठापक १९८७

શ્રીભામવેદીય સંધ્યાદિ નિત્યકર્મ.

અનુક્રમણિકા.

વિષયનું નામ.	પૃષ્ઠાંક.	વિષયનું નામ.	પૃષ્ઠાંક.
ભૂમિકા.....	૧	તર્પણપ્રયોગ.....	૨૦
વિષ્ણોઃ કર્ત્ત્વનાવિધિ.....	૩	શિવપૂજનવિધિ.....	૨૧
ગૌણસ્નાન.....	૪	વૈશ્વદેવપ્રયોગ.....	૨૨
ભસ્મનાં ત્રિપુંડ્રનો વિધિ.....	૫	ભોજનવિધિ.....	૨૪
સંધ્યાપ્રયોગ.....	૫	યજ્ઞોપવીતધારણપ્રયોગ.....	૨૬
સૂતકમાં સંધ્યા કરવાનો વિધિ. ૧૮		શ્રીદક્ષિણામૂર્તિસ્તોત્ર.....	૨૭
અભ્યસરવિધિ.....	૧૮	શ્રીદક્ષિણામૂર્તિનું વર્ણન. પાછલે પૃષ્ઠે.	

અભ્યાસિષ્ઠ મહારાજ શ્રીનથુરામશર્મા-કૃત કેટલાંક પુસ્તકો.

શ્રીઉપનિષદો. સટીક. રૂ. ૬-૪-૦ વેદાંતદર્શન. સટીક. પાકા પુંડાનું.
રૂ. ૩-૮-૦ કાચા પુંડાનું. રૂ. ૩-૦-૦ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા. સટીક. મોટી.
રૂ. ૩-૮-૦ પાતંજલયોગદર્શન. બે ટીકા સાથે રૂ. ૨-૧૦-૦ સાંખ્યપ્ર-
વચન સંસ્કૃત તથા ગુજરાતી ટીકાસાથે રૂ. ૧-૦-૦. ગીતાદિ પંચરત્ન.
સટીક. રૂ. ૧-૮-૦

યોગકૌસ્તુભ. ચોથી આવૃત્તિ. રૂ. ૧-૮-૦ પરમપદ્મોદિની. ચોથી
આવૃત્તિ. રૂ. ૦-૧૪-૦ સંધ્યાનો વેદાંતાનુસાર વિચાર. રૂ. ૦-૧-૦
નાથસ્વરોદય. રૂ. ૦-૩-૦ બેલટી વાણીનું સ્પષ્ટીકરણ. રૂ. ૦-૧-૬.

મનુષ્યમિત્ર. બીજી આવૃત્તિ. રૂ. ૦-૫-૦ સ્વાભાવિકધર્મ. ત્રીજી
આવૃત્તિ. રૂ. ૦-૨-૬ સુબોધકલ્પલતા. બીજી આવૃત્તિ રૂ. ૦-૬-૦
સદુપદેશદિવાકર પ્રથમ કિરણ. બીજી આવૃત્તિ. રૂ. ૦-૧૨-૦ સદુપદેશ-
દિવાકર દ્વિતીય કિરણ. રૂ. ૦-૧૨-૦ સદુપદેશદિવાકર તૃતીય કિરણ.
રૂ. ૦-૧૨-૦ સદુપદેશદિવાકર ચતુર્થ કિરણ. રૂ. ૧-૨-૦

ઉપર લખેલાં સર્વ અને બીજાં પુસ્તકો વ્યવસ્થાપક, આનંદાશ્રમ,
બીલપા, કાડિયાવાડ એ સ્થળેથી ઉપર લખેલા મૂલ્યથી મળી શકશે.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કાંપીરાખિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૩૫૮૩ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ સામવેલીય સંધ્યાદિ
નિત્યકર્મ

વિષય ૫ ૬૨ : ૭૦૬

ભૂમિકા.

અક્ષાંડમાંના પ્રાણાપાનના સંધિસમયે પોતાના શરીરમાંના પ્રાણ-
તત્ત્વની શુદ્ધિ કરવામાટે સમષ્ટિના પ્રાણરૂપ સૂર્યમાં રહેલા અંનર્યામીની
ઉપાસનારૂપ જે વૈદિકકર્મ દિગ્નેત્ર કરવામાં આવે છે તે સંધ્યા કહે-
વાય છે. અક્ષાંડમાંના પ્રાણાપાનનો વિશેષ સમય રહેનારો સંધિ સવાર,
બપોર, સાંજ અને અર્ધરાત્રિએ થાય છે, તે શરીરમાંના પ્રાણાપાનના
વિશેષ સમય રહેનારા સંધિનો સમય પણ બહુધા તેજ હોય છે. એ
રીતે પિંડમાં અને અક્ષાંડમાં જ્યારે પ્રાણાપાનનું વહન શિથિલ પડી તે
બંનેના સંધિરૂપ જે સુષુમ્ણા તેનું વહન વર્તમાન હોય ત્યારે દિગ્નેએ
સંધ્યાપાસના કરવી એમ કૃપાલુ મહર્ષિઓએ નિર્માણ કર્યું છે. મધ્ય-
રાત્રિએ સંધ્યાવંદન કરવાનું કાર્ય દિગ્નેને કષ્ટરૂપ જણાશે એમ વિચારી
તે પરમકારણિક મહર્ષિઓએ તે સમયમાટે આગ્રહ જણાવ્યો નથી,
પણ માત્ર ત્રિકાલ સંધ્યાવંદન કરવાનીજ આવશ્યકતા જણાવી છે.

મુદ્રા, ન્યાસ અને શાપવિમોચનાદિ તાંત્રિક તે ક્ષેપક વિષયો
વૈદિકક્રિયામાં અગત્યના ન હોવાથી તે આ પુસ્તકમાં આપ્યા નથી,
તેમજ પ્રત્યેક મંત્રના આરંભમાં ઋષિ, દેવતા, હંદ તે વિનિયોગ
સંસ્કૃતમાં બોલી જવાની વિશેષ આવશ્યકતા ન હોવાથી તે સંસ્કૃતમાં
આપ્યા નથી, માત્ર રમરણમાં રહેવામાટે ગુજરાતીમાં આપેલા છે.
“મહારહઃ સંધ્યામુપાસીત” (દિગ્ને નિત્ય નિત્ય સંધ્યાવંદન કરવું)
એમ શ્રીવેદભગવાનની આજ્ઞા છે. રમૂતિઓમાં પણ પૂજ્ય મહર્ષિઓએ
દિગ્નેને સંધ્યાવંદન કરવાની બહુ બહુ આવશ્યકતા બતાવી છે. વળી
લાગલાગટ ત્રણ દિવસ સંધ્યાવંદન નહિ કરવાથી દિગ્ન (આકાશ,

ક્ષત્રિય ને વૈશ્ય) શુદ્ધભાવને પામે છે, એટલે કે તેનાં શરીર, ઇન્દ્રિયો, પ્રાણ ને અંતઃકરણમાં બહુ તમોગુણ બ્યામ થાય છે, અને તેથી સદસદ્વિચારનો નિર્ણય કરવામાં તે અશક્ત થતો જાય છે માટે પોતાનો ઉત્કર્ષ ઇચ્છન ર દિગ્ધેયથાકાલેયથાવિધિ સંધ્યોપાસન કરવામાં પ્રમાદ નહિ કરતાં સૂતકના અને અસંગવડતાના સમયમાં પણ યથાવિધિ સંધ્યાવંદન કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

પ્રાતઃકાલમાં જ્યારે નક્ષત્રો સ્પષ્ટ દેખાતાં હોય ત્યારે પ્રાતઃસંધ્યાનો આરંભ કરે તો તે ઉત્તમ કાલ, નક્ષત્રો ન દેખાતાં હોય એવે સમયે આરંભ કરે તો તે મધ્યમ કાલ ને સૂર્યોદય થયા પછી આરંભ કરે તો તે કનિષ્ઠ કાલ છે. સાયંકાલે સૂર્ય સ્પષ્ટ દેખાતાં છતાં સંધ્યાવંદનનો આરંભ કરે તો તે ઉત્તમ કાલ, સૂર્ય આશમી ગયા પછી આરંભ કરે તો તે મધ્યમ કાલ ને નક્ષત્ર દેખાયા પછી આરંભ કરે તો તે કનિષ્ઠ કાલ જાણવો. દોઢ પ્રહર દિવસ ચંદ્રના પછીથી ઠેક સાયંકાલસુધી માધ્યાહ્નિસંધ્યાનો સમય ગણાય છે. પ્રાતઃસંધ્યાદિના જે ઉત્તમ મધ્યમ સમય કહ્યા તેમનું ઉલ્લંઘન થઈ જાય તો પ્રાયશ્ચિત્તનિમિત્તે એક અર્ધ વધારે આપવો. અત્યંત અશક્તિને લીધે સંધ્યાનો લોપ થયો હોય તો પ્રત્યેક સંધ્યાદીઠ સો સો ગાયત્રીનો જપ કરવો. ત્રણકરતાં અધિક દિવસ સંધ્યાનો લોપ થયો હોય તો ઉપવાસાદિ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું. શ્રાદ્ધમાં જન્મ્યા હોય તેણે દશ ગાયત્રીવડે મંત્રેલું જલ પીધા પછી સાંજની સંધ્યા કરવી. સંધ્યાવિનાનાં અન્ય કર્મો આ ગ્રંથમાં સંક્ષેપમાં આપ્યાં છે માટે જેમને એ કર્મો વિસ્તારથી જાણવાની અભિરુચિ થાય તેમણે શ્રીસામવેદીય આહુનિકપ્રકાશ વાંચવું. ॥ इति शिवम् ॥

* જે અનુકૂલતા ન હોવાથી બધી સંધ્યા ન થઈ શકે એમ હોય તો અર્ધપ્રદાન અને દશ ગાયત્રીમંત્રનો જપ એ અવશ્ય કરવાં જોઈએ.

॥ श्रीसद्गुरुर्विजयतेतमाम् ॥

॥ श्रीसामवेदीय संध्यादि नित्यकर्म ॥

પ્રાતઃકાલમાં જાડી પોતાના ઇષ્ટદેવનું ધ્યાન તથા પોતાના શ્રીગુરુએ ઉપદેશ કરેલા ઇષ્ટમંત્રનો યથાશક્તિ જપ કરી, પૃથ્વીની ક્ષમા માગી, શય્યામાંથી નીચે ઊતરી, ગુરુજનોને વંદન કરી, પશ્ચાત્ આંખો ધોઈ, કેાગળા કરી, મલમૂત્રનો ત્યાગ કરવા જવું. પછી યથાવિધિ હાથ-પગાદિ ધોઈ, કેાગળા કરી, યોગ્ય વૃક્ષનું ખાર કિંવા દશ આંગળ લાંબું, અને ટચલી આંગળીએનું જાડું, સરલ ને છાલવાળું દાંતણુ એક સ્થલે ખેસીને કરવું. પછી ઘેર સ્નાન કરવું હોય તો તે નીચે પ્રમાણે કરવું.

॥ उष्णोदकस्नानविधि ॥

ઘરે ઉષ્ણજલવડે^૧ સ્નાન કરવું. ટાઢા જલવડે કરવું નહિ. પાત્રમાં તીર્થભાવનાએ થેડું ટાડું જલ રેડી તે ઉપર ઉષ્ણ જલ નાંખવું. પછી ઐં શં નો દેવીરામિષ્ટય આપો ભવન્તુ પીતયે । શં યોરમિચ્છત્વં-
તુ નઃ ॥ ઐં આપઃ પુનંતુ^૨ ને ઐં આપો હિ છા મયોં^૩

૧ મરણ, પુત્રાદિકનો જન્મકાલ, સંક્રાંતિ, શ્રાદ્ધદિવસ, પોતાનો જન્મદિવસ અને સ્પર્શને અયોગ્ય એવી વસ્તુનો કિંવા પ્રાણીનો સ્પર્શ એ નિમિત્ત હોય તો ગૃહસ્થે ઉષ્ણજલે સ્નાન કરવું નહિ.

૨ આ મંત્ર માધ્યાહ્નસંધ્યામાં પૂરો આપેલો છે માટે તેમાં જોવો.

૩ આ મંત્ર પ્રાતઃસંધ્યામાં પૂરો આપેલો છે. જુઓ પૃષ્ઠ ૮

એ ઋચાઓવડે જલ અભિમંત્રી, ગંગાદિ તીર્થોનું સ્મરણ કરી, પછી સ્નાન કરવું. ઘરે સ્નાન કરવામાં આચમન, અધર્ગર્ષણ અને તર્પણ એ કરવાં નહિ, સ્નાન કર્યા પછી આચમન ને માર્જન કિંવા આચમન એ કરવાં. એ રીતે સ્નાન કરી, સૂકાયેલું પવિત્ર વસ્ત્ર પહેરી, સ્નાનસમયે પહેરેલું બીનું વસ્ત્ર નીચે નહિ પડવા દેતાં દીચણઉપરથી જીતારવું. નીચેવેલું તે વસ્ત્ર કર્મકાલે ખભાઉપર ધરવું નહિ. જ્યારે પુરુષ અશુચિ હોય ત્યારે તેણે મૌનપૂર્વક સ્નાન કરી, પછી આચમન કરી, પુનઃ વિધિપૂર્વક સ્નાન કરવું.

॥ ગૌણસ્નાન ॥

ॐ આપો હિ છા^૧ ઇત્યાદિ મંત્રવડે અંગને પ્રોક્ષણ કરવું તે મંત્રસ્નાન, દશ ગાયત્રીમંત્રથી જલ મંત્રી તે જલથી અંગને પ્રોક્ષણ કરવું તે ગાયત્ર્યસ્નાન, ભસ્મથી સ્નાન કરવું (શરીરના ભાગોને થોડી થોડી ભસ્મ લગાડવી) તે આગ્નેયસ્નાન, વસ્ત્ર પલાળી તેવડે શરીરને લુંછવું તે કાપિલસ્નાન, મૃત્તિકાથી સ્નાન કરવું તે પાર્થિવસ્નાન ને આત્મચિતન કરવું તે માનસસ્નાન ગણાય છે. એમાંનું જે ગૌણસ્નાન કરવું હોય તેના સંકલ્પ કરીને તે ગૌણસ્નાન કરવું. પ્રત્યેક સ્નાનને અંતે ઘોચેલું વસ્ત્ર પહેરી, ઘોચેલું ઉપવસ્ત્ર ધારણ કરવું. ગૌણસ્નાન કરવાથી જપ તથા સંધ્યા ઇત્યાદિ કરી શકાય છે, પરંતુ તેવા સ્નાનથી શ્રાદ્ધકર્મ તથા દેવપૂજા ઇત્યાદિ કરી શકાતાં નથી. આ સ્નાનો માત્ર શરીરની અસુખાકારીના પ્રસંગમાંજ કરવાનાં છે. શરીર સ્વસ્થ હોય છતાં ગૌણસ્નાન કરી સંધ્યાદિ નિત્યકર્મ કરવું એ યોગ્ય નથી.

॥ ભસ્મનાં ત્રિપુંદ્રનો વિધિ ॥

સ્નાન કરી રહ્યા પછી તેના અંતમાં, અને સંધ્યા, જપ, હોમ,

વૈશ્વદેવ, દેવપૂજન, યજ્ઞ, શ્રાદ્ધ, દાન તથા સ્વાધ્યાયના (અહ્યયનના) આરંભમાં અવસ્ય ભસ્મનાં ત્રિપુંડ્ર કરવાં જોઈએ, વા હોવાં જોઈએ. પ્રથમ ડાબા હાથમાં થોડી ભસ્મ લઈ, તેપર જમણા હાથ રાખી, સંપુટ કરી, ઐ અગ્નિરિતિ મસ્મ, વાયુરિતિ મસ્મ, જલમિતિ મસ્મ, સ્થલમિતિ મસ્મ, વ્યોમેતિ મસ્મ, સર્વં હ વા इदं મસ્મ, મન एतानि चक्षूंषि મસ્માનિ ॥ એ મંત્રવડે તે ભસ્મને મંત્રી તેમાં ઐ આપો જ્યોતી રસોઽમૃતં બ્રહ્મ મૂર્ધ્નુવઃ સ્વરોમ્ ॥ એ મંત્રવડે થોડું જલ નાંખી પછી બંને હાથની વચલી ત્રણ આંગળીઓવડે તે ભસ્મને ઐ ડ્યંબકં યજામહે સુગંધિ પુષ્ટિવર્ધનમ્ । ઉર્વારુકમિવ બંધનાન્મૃત્યોર્મુક્ષીય માઽમૃતાત્ ॥ એ મંત્ર બોલી મસળવી. પછી તે શ્રીસૂર્યને પ્રદર્શિત કરી તે ભસ્મવડે લલાટ, કંઠ, હૃદય, ખભા, બાહુઓના સંધિઓ, નાભિ, પડખાં અને શિર એ સ્થાનકે ઐ નમઃ શિવાય ॥ એ મંત્રવડે ત્રિપુંડ્ર કરવાં.

॥ અથ સંધ્યાપ્રયોગઃ ॥

॥ અથ પ્રાતઃસંધ્યા ॥

જહાર જલાશયમાં ટાઢે પાણીએ કે ઘેર ઉપજુ પાણીએ વિધિ-પૂર્વક સ્નાન કરી રહ્યા પછી પવિત્ર વસ્ત્ર પહેરી, ડાબા ખભાપર ખીજું પવિત્ર ઉપવસ્ત્ર રાખી, પવિત્ર સ્થલે પવિત્ર આસનપર^૧ પૂર્વાભિમુખે

૧ દર્ભનું, મૃગચર્મનું, બ્યાઘચર્મનું કે જિનનું બનાવેલું આસન સંધ્યાવંદનના કામમાં લેવું. કેવલ જધાડી ભૂમિપર કે લાકડાના જધાડા આસનપર કે સૂત્રાઉ વસ્ત્રપર ખેસી સંધ્યાવંદન કરવું નહિ.

સ્વસ્તિકાદિ આસનથી બેસવું. આગળ બે તરબાણી, પવિત્ર જલથી^૨ ભરેલું પંચપાત્ર, આયમની, અર્ધાંકિ^૩ તથા અર્ધપ્રદાન કરવાના જલનું પાત્ર^૪ એ રાખવાં. પછી સ્વસ્થ થઈ બરમની (વિભૂતિનાં) શરીરના લલાટાદિ ભાગપર વિધિપૂર્વક ત્રિપુંડ્ર કરવાં. પછી હાથ ધોઈ જમણા હાથની હથેળીમાં એક માપાભાર સોનાની ઝાળી હુબે એટલું જલ લઈ તે હાથનો અંગૂઠો તથા ટચલી આંગળીને પૃથક્ રાખી, તે હાથને ડાબા હાથની તર્જની આંગળી અડાડી રાખી, આયમન^૫ કરી, તે હથેળીને ધોષ નાંખવી. આયમન લઈ રહ્યા પછી પ્રત્યેક સમયે તે હથેળી ધોવાની છે એ સ્મરણમાં રાખવું. પછી નીચે લખેલો ગાયત્રીમંત્ર બોલી શિખા બાંધવી:—

ॐ । भूर्भुवः स्वः ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि
धियो यो नः प्रचोदयात् ॐ ॥^૫

૨ એ પાણી શીણવાળું, પરપોટાવાળું, ઊનું, ખાંડ કિંવા ડોળું ન જોઈએ. મલિન જલ હોય તો તેને શુદ્ધ કરી ઉપયોગમાં લેવું. ઊનું જલ શુદ્ધ હોય ને તે વિના બીજું ટાદું જલ અપ્રાપ્ય હોય તો તેને ટાદું પાડી કામમાં લેવું. જે દેશનું પાણી ભૂમિના દોષને લીધે ખારાશવળું હોય તે દેશમાં તેવા જલને દશ ગાયત્રીમંત્રથી અભિમંત્રી ઉપયોગમાં લેવું.

૩ એ પાત્રો તાંબાનાં કિંવા રૂપાનાં હોવાં જોઈએ.

૪ આયમન કરતી વેલા હમવું કે બોલવું નહિ, તેમજ આહું-અવળું જોવું નહિ, પમમાં પાદુકાદિ કાંઈ ન પહેરવું, ગળામાં વસ્ત્ર ન વીંટાળવું, તેમજ માથે પણ વસ્ત્રાદિ કાંઈ ન બાંધવું. આયમન જમણા હાથના અંગૂઠાના મૂલઆમળથી કરવું.

૫ ગાયત્રી=આયત્રી=ગાનારને (યથાવિધિ જપ કરનારને) પાપથી તારનાર.

પછી હાથ ધોઇ, જમણા હાથવડે આયમનીમાં જલ લઇ, નીચે ખતાવેલી રીતે સંધ્યોપાસનાનો સંકલ્પ કરી તે જલ તરબાણીમાં નાંખવું.

અત્રાચ મહામાંગલ્યપદે અમુકમાસે^૬ અમુકપક્ષે^૭ અમુક-

હું એ શબ્દ શ્રીધ્મિરનો વાચક છે. પ્રત્યેક વૈદિકમંત્રના આરંભ-માં તેનો ઉચ્ચાર કરવાની આવશ્યકતા છે. મૂઃ મુવઃ સ્વઃ એ ત્રણ ંયાહતિઓ છે. વેદમાંથી સારરૂપે ખેંચી કાઢેલ તે ંયાહતિ કહેવાય છે. એ ત્રણ ંયાહતિઓ અહીં સૂર્યના તેજના (ભર્ગના) વિશેષણરૂપે વપરાયેલી છે. સૂર્યનું એ તેજ પૃથ્વી, અંતરિક્ષ અને સ્વર્ગમાં આપેલું છે એ તેનો ભાવાર્થ છે. આઠ આઠ અક્ષરનું એક ચરણ એવાં ત્રણ ચરણ મળીને ગાયત્રી થાય છે, માટે તેને ત્રિપદા પણ કહે છે. પહેલા ચરણમાં ણ્યં છે તેનું ણિયં ગણવાથી તત્સથી દયાત્ સુધીના ૨૪ અક્ષરો થાય છે તે આ પ્રમાણે:—

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬
તત્સ વિ તુ ર્વ રેણિયં, મ ગો દે વ સ્ય ધી મ હિ,
૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦ ૨૧ ૨૨ ૨૩ ૨૪

ધિ યો યો નઃ પ્ર ચો દ યાત્ ॥

શબ્દાર્થ:—સધળા પદાર્થોને ઉત્પન્ન કરનાર પ્રકાશવાન [એવા જે શ્રીસૂર્ય] તેના ઉત્તમ તેજનું [અમે] ધ્યાન કરીએ છીએ; જે [ઉત્તમ તેજ] અમરી બુદ્ધિને [ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષમાં] પ્રેરે છે.

૬ અહીં જે માસ હોય તે કહેવો:—જેમ કાર્તિકમાસે, માર્ગશીર્ષ-

તિર્થો^૧ અમુકવાસરે^૨ યથાવર્તમાનનક્ષત્રયોગકરણલગ્નમુદ્વર્ત-
સમવાયે એવંગ્રહગણવિશિષ્ટાયાં શુભપુણ્યતિર્થૌ મમોપાત્ત-
દુરિતક્ષયાર્થે પ્રાતઃસંધ્યોપાસનમહં કરિષ્યે ॥

પશ્ચાત્ત્રણ આચમન લઈ જમણા હાથના અંગૂઠા તથા અનામિકા-
વડે જમણા કાનની પુટને સ્પર્શ કરવો. પછી નીચેના મંત્રો
બોલી મસ્તકપર માર્જન કરવું,—જમણા હાથના આંગળાઓદ્વારા
૩ દર્ભદ્વારા માથાપર થોડું થોડું જલ છાંટવું:—

ૐ આપો હિ છા મયોભુવસ્તા ન ઝર્જે દધાતન ।
મહે રણાય ચક્ષસે ॥ ૧ ॥^{૧૦} ૐ યો વઃ શિવતમો રસસ્તસ્ય

માસે, પૌષમાસે, માઘમાસે, ફાલગુનમાસે, ચૈત્રમાસે, વૈશાક-
માસે, જ્યેષ્ઠમાસે, આષાઢમાસે, શ્રાવણમાસે, આદ્રપદમાસે,
આશ્વિનમાસે, અધિકમાસે ॥

૭ અહીં જે પક્ષ હોય તે કહેવો:—જેમ શુક્લપક્ષે, કૃષ્ણપક્ષે.

૮ અહીં જે તિથિ હોય તે કહેવી:—જેમ પ્રતિપત્તિર્થૌ, દ્વિતીયા-
યાં તિર્થૌ, તૃતીયાયાં તિર્થૌ, ચતુર્થ્યાં તિર્થૌ, પંચમ્યાં તિર્થૌ,
ષષ્ઠ્યાં તિર્થૌ, સપ્તમ્યાં તિર્થૌ, અષ્ટમ્યાં તિર્થૌ, નવમ્યાં તિર્થૌ,
દશમ્યાં તિર્થૌ, એકાદશ્યાં તિર્થૌ, દ્વાદશ્યાં તિર્થૌ, ત્રયોદશ્યાં
તિર્થૌ, ચતુર્દશ્યાં તિર્થૌ, પૌર્ણમાસ્યાં તિર્થૌ, અમાવાસ્યાં તિર્થૌ.

૯ અહીં જે વાર હોય તે બોલવો:—જેમ રવિવાસરે, સોમવાસરે,
મૌમવાસરે, બુધવાસરે, ગુરુવાસરે, મૃગુવાસરે, શનિવાસરે ॥

માજયતેહ નઃ। ઉશતીરિવ માતરઃ॥૨॥^{૧૧} ૐ તસ્મા અરઙ્ગ-
મામ વો યસ્ય ક્ષયાય જિન્વથ । આપો જનયથા ચ નઃ ॥૩॥^{૧૨}

આ મંત્રના સિંધુદ્વીપ ઋષિ, જલ દેવતા ને ગાયત્રી હંદ
છે. માથાઉપર માર્જન કરવામાં તેનો ઉપયોગ છે. માર્જન પ્રત્યેક
ચરણને અંતે કરવું જોઈએ. પ્રથમ ગાયત્રીવડે ને પછી આ મંત્રો-
વડે માર્જન કરવું એમ પણ કેટલાક કહે છે.

૧૦ શબ્દાર્થઃ—હે પાણી ! [તમે સર્વ પ્રાણીઓને] સુખ આપનાર
થાઓ. તે [પાણી] અમને અન્નમાટે સ્થાપો. (અમને સધળા
જાતનાં અન્નની પ્રાપ્તિયોગ્ય કરો.) [વળી અમને] બ્રહ્મદર્શનમાટે
[તથા] વ્યાખ્યાનમાટે [સ્થાપો-સમર્થ કરો.] ૧

૧૧ શબ્દાર્થઃ—[હે પાણી !] જે તમારો અત્યંત કલ્યાણકારી
રસ [છે] તે [રસ]ના અમને અહીં ભાગવાળા કરો, [પુત્રનું ભલું]
ધણ્ણતી માની પેઠે, અર્થાત્ જેમ મા પોતાના દીકરાનું કલ્યાણ ધણ્ણતી
તેનું દૂધ આદિ રસથી પોષણ કરે છે તેમ હે જલ ! તમે અમારું
પોષણ કરો. ૨

૧૨ શબ્દાર્થઃ—હે પાણી ! જે [અન્ન]ના નિવાસમાટે [તમે
ઔષધિને] તૃપ્ત કરો છો તે [અન્ન]માટે [અમે] તમને ચારેભણીથી
પામીએ છીએ. વળી [હે જલ ! તમે] અમને [પુત્રપૌત્રાદિ] ઉત્પન્ન
કરવામાં સમર્થ કરો. ૩

ગાયત્રીનું આવાહન કરવાની જેને ઇચ્છા થાય તેણે માર્જન કર્યા
પછી અંતે હાથ જેડી રાખી નીચેના મંત્રોવડે તેમનું આવાહન કરવું:—

પૂર્વા સંધ્યા તુ ગાયત્રી રક્તાંગી રક્તવાસસા ।

અક્ષસૂત્રધરા દેવી, કમંડલુસમાન્વિતા ॥ ૧ ॥

હંસસ્કંધસમારુઢા, તથા ચ બ્રહ્મદેવતા ।

ત્યારપછી ત્રણ પ્રાણાયામ કરવા. પ્રાણાયામનો સામાન્યવિધિ આ પ્રમાણે છે:—

આંખો બંધ રાખી, મૈન ધારણ કરી, ડાબા નસકોરાદ્વારા થોડો રેચક કરી, પછી જમણા હાથની અનામિકા તથા ટચલી આંગળાથી નાકનું ડાણું છિદ્ર દબાવી, જમણા છિદ્રદ્વારા બહારના અમૃતમયવાયુનું યથાશક્તિ આકર્ષણ કરવું. એ વેલાએ ગુદાને સંકોચવી. પછી તે હાથના અંગૂઠાવડે જમણું છિદ્ર પણ રોડી દેવું, અને ડોકને નીચે નમાવી, નીચેના મંત્રનું મનમાં ત્રણ વાર સ્મરણ કરતાંસુધી તે પૂરેલા પવનને રોડી રાખવો. પછી ડોકને પૂર્વવત્ ઉઘી કરી નાભિને બરડાભણી ખેંચી ડાબા છિદ્રઉપરથી અનામિકા તથા ટચલી આંગળા ઊપાડી લઇ, તેવાટે અંતરના પવનને ધીરે ધીરે બહાર કાઢવો. આ એક પ્રાણાયામ થયો.^{૧૩} આવા ત્રણ પ્રાણાયામ કરવાના છે:—

ॐ भूः ॐ भुवः ॐ स्वः ॐ महः ॐ जनः ॐ तपः
ॐ सत्यं ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः
प्रचोदयात्॥ ॐ आपो ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरोम् ^{१४}॥

કુમારી ઋગ્વેદમુક્તી, બ્રહ્મણા સહ આવહ ॥ ૨ ॥

આયાહિ વરદે દેવિ, ડ્યક્ષરે બ્રહ્મવાદિનિ ।

માયાત્રિ હંદસાં માતર, બ્રહ્મયોનિ નમોઽસ્તુ તે ॥ ૩ ॥

^{૧૩} આ આરંભના સાધકમાટે કર્મકાંક્ષી પદ્ધતિના પ્રાણાયામ સમજવા. પૂરકથી ચારમણે કુંભક તથા બમણે રેચક કરવો એ યોગ-માર્ગની પ્રક્રિયા કદિન હોવાથી આમાં આપી નથી.

પછીથી નીચેનો મંત્ર બોલી આચમન લેવું—

ૐ સૂર્યશ્ચ મા મન્યુશ્ચ મન્યુપતયશ્ચ મન્યુકૃતૈભ્યઃ પરિભ્યો

રક્ષંતામ્ યદ્રાઙ્યા પાપમકાર્ષણ, મનસા વાચા હસ્તાભ્યામ,
પદ્ભ્યામુદરેણ શિશ્ના, રાત્રિસ્તદવલુંપતુ, યત્કિંચ દુરિતં મયિ

૧૪ ઝંકાર એટલે પ્રણવના બ્રહ્મા ઋષિ, પરમાત્મા દેવતા ને દૈવી-
ગાયત્રી હંદ છે. વિશ્વામિત્ર, જમદગ્નિ, શરદાન્ગ, ગૌતમ, અત્રિ, વસિષ્ઠ
ને કસ્યપ એ સાત, સાત વ્યાહતિના ઋષિ છે; અમિ, વાયુ, આદિત્ય,
બૃહસ્પતિ, વરુણ, ઇન્દ્ર ને વિશ્વે દેવા એ સાત, સાત વ્યાહતિની
દેવતા છે, ને ગાયત્રી, ઉષ્ણિધુ, અનુષ્ટુપ, બૃહતી, પંક્તિ, ત્રિષ્ટુપ
ને જગતી એ સાત, સાત વ્યાહતિના હંદ છે. ગાયત્રીમંત્રના
વિશ્વામિત્ર ઋષિ, સવિતા દેવતા ને ગાયત્રી હંદ છે. ગાયત્રીના
શિરના પ્રજાપતિ ઋષિ, બ્રહ્મા, અગ્નિ, વાયુ ને આદિત્ય દેવતા; ને
ચતુષ્ હંદ છે. એ બધા મંત્રને પ્રણાયામમાં ઉપયોગ છે.

ગાયત્રીની આગળ જે સાત વ્યાહતિ છે તે સૂર્યના તેજના વિસ્તૃ-
પણરૂપે છે, ને ગાયત્રીના શિરભાગ પણ સૂર્યના તેજના વિસ્તૃપણરૂપે
છે. એ સાત વ્યાહતિવડે એ નામના સાત લોક સમજાવ્યા. ગાયત્રીના
શિરભાગનો શબ્દાર્થ આ બ્રમાણ છે:-[વળી એ તેજ] બૃહસ્પ, જ્યૌતીસ્પ, રસસ્પ, અમૃતસ્પ, વ્યાપકસ્પ, ઉપજવનાર, રક્ષણ કરનાર,
લપ કરનાર [તથા] ઝંકારસ્પ [છે.]

इदमहं माममृतयोनौ, सूर्ये ज्योतिषि जुहोमि स्वाहा ॥ १५

આ મંત્રના નારાયણ ઋષિ, સૂર્ય દેવતા ને પ્રકૃતિ હંદ છે, અને મંત્રાચમન લેવામાં તેના ઉપયોગ છે.

એ પ્રમાણે આચમન કરી રહ્યા પછી જમણી હથેળીમાં જલ રાખી ડાબા હાથના અંગૂઠાવડે નાકનું ડાણું છિદ્ર દબાવી રાખી, જમણી હથેળીને નાકના જમણા છિદ્રઆગળ રાખી, થોડો પૂરક કરી, નીચેનો મંત્ર એકશ્વાસે એક વાર મનમાં બોલી, તે નાસિકાદારા હથેળીમાંના જલપર રેચક કરવો. પછી તે જલને બેચા વિના ડાબા હાથજમણી દૂર ફેંકી દેવું.

ॐ ऋतं च सत्यं चामीद्धात्तपसोऽध्यजायत । ततो राज्य-
जायत ततः समुद्रो अर्णवः ॥ समुद्रादर्णवादधिसंवत्सरो
अजायत । अहोरात्राणि विदधद्विश्वस्य मिषतो वशी ॥ सूर्या
चंद्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् । दिवं च पृथिवीं चांत-
रिक्षमथो स्वः ॥ १६

આ મંત્રના અધ્વમર્ષણ ઋષિ, અનુષ્ટુપ્ હંદ ને ભાવવૃત્ત દેવતા છે; અને અધ્વમર્ષણ કરવામાં તેના ઉપયોગ છે.

૧૫ શાબ્દાર્થ:—સૂર્ય તથા યજ્ઞ અને યજ્ઞના પતિઓ (હિંદ્રાદિ દેવો) અસાંગયચક્રત પાપોથી મારી રક્ષા કરે. [મેં] રાત્રિએ મનથી, વાણીથી, હાથથી, પગથી, પેટથી [ને] લિંગથી જે પાપ કર્યું હોય તે [પાપ] રાત્રિ દૂર કરે, [તથા] મારામાં જે કાંઈ પાપ [હોય તે] આ- [પાપ] ને [તથા] લિંગશરીરને મરણરહિત જગતકારણ સૂર્યોપાધિક સ્વયંપ્રકાશમાં હું હોમું છું. [તે] સારી રીતે હોમેલાં થાઓ.

૧૬ શાબ્દાર્થ:—સર્વત્ર પ્રકાશવાન પરબ્રહ્મથી પ્રથમ પ્રકૃતિ તથા

એવી રીતે અધર્મર્ષણ કરી રહ્યા પછી તે હથેળી ધોધ આચમન લેવું. ત્યારપછી સૂર્યના સામા જામા રહી, ખોખામાં કિંવા અર્ધપાત્રમાં જલ લઈ, સપ્રણવ ત્રણ વ્યાહતિસહિત ગાયત્રીમંત્રવડે સૂર્યને ત્રણ અર્ધ આપવા. અનુકૂલતા હોય તો એ અર્ધ. ચંદન, અક્ષત તથા પુષ્પસહિત આપવા. દિવસ જાગી ગયા પછી સંધ્યા કરવામાં આવે તો પ્રાયશ્ચિત્તનિમિત્ત પુષ્પસહિત એક ચોથો અર્ધ ઉપરની રીતે આપવો. અર્ધ આપતી વેલા તર્જની તથા અંગૂઠાને અડવા દેવાં નહિ, ને ખોખાને ઉચો લાવી સૂર્યને અર્પણ કરતા હોઈએ તેમ બીજી તરબાણીમાં થોડું જલ નાંખી તેમાં કે બીજી પવિત્ર જગાએ તે જલ રેડવું.

પછી ખંતે પગના ફણાપર જામા રહીને, તથા ખંતે હાથ ઉંચા કરીને, નીચેના એ મંત્રોદ્વારા શ્રીસૂર્યનું ઉપસ્થાન કરવું. એ મંત્રોમાંના પહેલા મંત્રના પ્રસ્કણ ઋષિ ને ગાયત્રી હંદ છે, અને બીજાના કુત્સ ઋષિ ને ત્રિષ્ટુપ્ હંદ છે, ખંતેના દેવ સૂર્ય છે. સૂર્યનું ઉપસ્થાન કરવામાં તેમનો ઉપયોગ છે:--

ॐ । उदु त्वं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । दृशे विश्वाय

મહતત્ત્વ ઉપજ્યાં. પછી અહંકાર ઉપજ્યો. પછી પરિણામ પામનાર તન્માત્રસમૂહ [ઉપજ્યો.] પરિણામ પામનાર તન્માત્રસમૂહથી પછી સ્થૂલભૂતસમૂહ ઉત્પન્ન થયો. [પછી] વિશ્વને રચવામાં સમર્થ બ્રહ્મા પૂર્વકલ્પપ્રમાણે દિવસરાત્રિના વિભાગ કરનાર સૂર્યચંદ્રમાને સૃજતા હવા, [તેમજ] મહર્લોક તથા પૃથ્વી ને અંતરિક્ષ તથા સ્વર્ગલોક [પણ સૃજતા હવા.]

સૂર્યમ્ ॥ ૧ ॥ ૐ ચિત્રં દેવાનામુદગાદનીકં ચ મિત્રસ્ય
વરુણસ્યામેઃ । આપા ઘાવાપૃથિવી અન્તરિક્ષં સૂર્ય આત્મા
જગતસ્તરુણમ્ ॥ ૨ ॥^{૧૭}

ઉપરથાન થઇ રહ્યા પછી જામા રહીને સ્થિરચિત્તે દશ, અઠ્ઠા-
વીશ, એક સો આઠ કે એક સહસ્ર આઠ ગાયત્રીમંત્રનો જપ અર્થના
સ્મરણપૂર્વક કરવો^{૧૮}. જપ કરમાલાથી કિંવા રુદ્રાક્ષની માલાથી હાથને
નાભિપર રાખી તેપર વસ્ત્ર ઢાંકી કરવાનો છે. અનામિકાનો વચ્ચેનો
વેદો, પછી તેનો પહેલો વેદો, પછી ટચલીનો પહેલો ખીજો ને
ત્રીજો વેદો, પછી અનામિકા ને મધ્યમાના ઉપરના વેદો ને પશ્ચાત્
તર્જનીનો ત્રીજો ખીજો ને પહેલો વેદો મળાને કરમાલા થાય છે.
મધ્યમાનો પહેલો તથા ખીજો વેદો એ કરમાલાનો સુમેરુ ગણાય છે.

૧૭ શબ્દાર્થ:—તે પ્રકાશરૂપ દેવ સૂર્યને કિરણો જગતના
પ્રકાશને માટે ઉત્કર્ષથી ધારણ કરે છે,—ઉંચે લાઇ જાય છે. [તે સૂર્યને
અમે પામીએ છીએ.] ૧

શબ્દાર્થ:—દેવતાઓના સમૂહરૂપ, મિત્રદેવતાના વરુણદેવતાના
[તે] અગ્નિદેવતાના ચક્ષુરૂપ, [આ સૂર્ય] વિચિત્રતાથી ઉદય પામે છે.
જંગમ અને સ્થાવરનું આત્મરૂપ [આ] સૂર્ય [પોતાનાં કિરણોના
સમૂહથી] સ્વર્ગ અને પૃથ્વી [તથા] અંતરિક્ષને પૂરતા હવા. ૨

૧૮ જોણે ગાયત્રીનું આવાહન કર્યું હોય તેણે જપ કર્યા પછી
નીચેનો મંત્ર બોલી ગાયત્રીનું વિસર્જન કરવું. વિસર્જનનો મંત્ર
બોલતી વેલા બંને કરતબો સૂર્યસાખાં રાખવાં:—

ઉત્તમે સિલ્લરે જાતા, મૂમ્યાં પર્વતમૂર્ધનિ ।

પછી ગુરુ, દેવ અને બ્રાહ્મણને પૃથ્વીને સ્પર્શ થાય એવી રીતે હાથ રાખી, નમસ્કાર કરવા. ૧૯

પછી આચમનીમાં જલ લઇ અનેન પ્રાતઃસંધ્યાચ્ચેન કર્મણા મગવાન્ શ્રીપરમેશ્વરઃ પ્રીયતાં ન મમ ॥ એમ બોલી તે જલ તરબાણીમાં નાંખી સંધ્યાની સમાપ્તિ કરવી.

॥ इति प्रातःसंध्या ॥

॥ अथ माध्याह्नसंध्या ॥

માધ્યાહ્નસંધ્યામાં જે વિશેષ કિંવા મિત્રપણું છે તે દર્શાવવા- માં આવે છે.

સંદેષમાં માધ્યાહ્નસંધ્યોપાસનમહં કરિષ્યે ૨૦ એમ કહેવું. ૨૧

ब्राह्मणेभ्योऽभ्यनुवाता गच्छ देवि यथासुखम् ॥१॥

૧૯ જોડેલા હાથથી આચાર્યના સ્વરૂપની ભાવના કરી તેમને નમસ્કાર કરવા, અને પછી જોડેલા હાથ પ્રદક્ષિણાની રીતે માથાની આસપાસ ફેરવી નીચેના મંત્ર બોલી સૂર્ય તથા અગ્નિ આદિ દેવને અને બ્રાહ્મણોને નમસ્કાર કર્યાની નમન કરી ભાવના કરવી:—

ॐ । आसत्यलोकात्पातालादालोकालोकपर्वता ।

ये संति ब्राह्मणा देवास्तेभ्यो नित्यं वमो नमः ॥१॥

૨૦ સંપ્રદાર્થ:—હું માધ્યાહ્નસંધ્યાની ઉપાસના કરીશ.

૨૧ જે ગાયત્રીનું આવાહન કરવું હોય તે તે નીચેના મંત્રો-

દ્વારા કરવું:—

મંત્રાચમન નીચેના મંત્રોદ્વારા લેવું:-

ૐ । આપઃ પુનન્તુ પૃથિર્વી, પૃથિવી પૂતા પુનાતુ મામ્ ।

પુનન્તુ બ્રહ્મણસ્પતિર્, બ્રહ્મ પૂતા પુનાતુ મામ્ ॥ ૧ ॥

યદુચ્છિષ્ટમ્ભોજ્યંચ યદ્વા દુશ્ચરિતં મમ ।

સર્વં પુનન્તુ મામાપોઽસતાં ચ પ્રતિગ્રહં સ્વાહા ॥ ૨ ॥^{૨૨}

એના વામદેવ ઋષિ, અનુષ્ટુપ્ છંદ તથા જલ દેવતા છે;
તે આચમન લેવામાં તેનો ઉપયોગ છે.

ગાયત્રીમંત્રવડે શ્રીસૂર્યને એક અર્ધ ઉંચે જાણાણે આપવો.
ગાયત્રીમંત્રનો જપ હૃદયઆગળ હાથ રાખી તેપર વસ્ત્ર ઢાંકીને કરવો.
સમાપ્તિમાં અનેન માધ્યાહ્નસંધ્યાચ્ચેન ધત્યાદ કહેવું.

બાકીનું બીજું બધું પ્રાતઃસંધ્યાપ્રભાણે કરવું.

॥ इति माध्याह्नसंध्या ॥

મધ્યાહ્નકાલે યા સંધ્યા, શ્વેતાંગી શ્વેતવાસસા ।

વૃષસ્કંધસમારૂઢા, તથા ચ રુદ્રદૈવતા ॥ ૧ ॥

યુવા યજુર્વેદમુક્તી, રુદ્રેણ સહ આવહ ।

આયાહિ વરદે દેવિ, ઝ્યક્ષરે રુદ્રવાદિનિ ॥

સાવિત્રિ હંદસાં માતા, રુદ્રયોનિ નમોઽસ્તુ તે ॥ ૨ ॥

૨૨ શબ્દાર્થઃ—પાણી પૃથ્વીને (સ્થૂલશરીરને) પવિત્ર કરે.
પવિત્ર થયેલી પૃથ્વી (સ્થૂલશરીર) મને (ક્ષેત્રગને) પવિત્ર કરે. [વળી
તે પાણી] આચાર્યને પવિત્ર કરે. પવિત્ર થયેલા વેદ મને પવિત્ર કરે.
જે એકું અને નિહિત ભોજન [મેં કમું હોય,] તથા [જે] અપ્રતિગ્રહનો
પ્રતિગ્રહ [મેં કરેલો હોય,] અથવા મારામાં જે દુરાચરણ [હોય, તે]
સર્વથી જલ મને પવિત્ર કરે. [આ આચમનવડે સર્વ પાપો] સારી
રીતે હોમેલાં થાઓ.

॥ અથ સાચંસંધ્યા ॥

સાચંસંધ્યામાં જે વિશેષ ક્રિયા ભિન્નપણું છે તે દર્શાવવામાં આવે છે.

સંકલ્પમાં સાચંસંધ્યોપાસનમહં કરિષ્યે એમ કહેવું. ૨૩

મંત્રાચમન નીચેનો મંત્ર બેલીને લેવું:—

ૐ અગ્નિશ્ચ મા મન્યુશ્ચ મન્યુપતયશ્ચ મન્યુકૃતેભ્યઃ, પાપેભ્યો
રક્ષંતામ્, યદહ્વા પાપમુક્ષાર્ષમ્, મનસા વાચા હસ્તાભ્યામ્
પદ્ભ્યામુદરેણ શિશ્ના, અહસ્તદવલંપતુ, યત્કિંચ દુરિતં મયિ,
ઇદમહં મામમૃતયોનૌ, સત્યે જ્યોતિષિ જુહોમિ સ્વાહા ॥ ૨૪

૨૩ ગાયત્રીનું આવાહન કરવું હોય તો તે નીચેના મંત્રો-
વડે કરવું:—

અપરાણદે તુ યા સંધ્યા, કૃષ્ણાંગી કૃષ્ણવાસસા ।

ગરુડસ્કંધસમારુઢા, તથા ચ વિષ્ણુદેવતા ॥ ૧ ॥

વૃદ્ધા સામવેદમુખી, વિષ્ણુના સહ આવહ ।

આયાહિ વરદે દેવિ, ત્ર્યક્ષરં વિષ્ણુવાદિનિ ॥

સરસ્વતિ હંદસાં માતર્, વિષ્ણુયોનિ નમોઽસ્તુ તે ॥૨॥

૨૪ શીઘ્રાર્થ:— અગ્નિ તથા યજ્ઞને યજ્ઞના પતિઓ (ઈંદ્રાદિ દેવો) અસાંગયગૃહ પાપોથી ભારી રક્ષા કરે. મનથી, વાણીથી, હાથથી, પગથી, પેટથી [ને] લિંગથી દિવસે [મેં] જે પાપ કર્યું હોય તે [પાપ] દિવસ દૂર કરે, તથા મારામાં જે પાપ [હોય તે] આ- [પાપ]ને [તથા] લિંગશરીરને મરણરહિત જગતના કારણ સત્યરૂપ સ્વયંપ્રકાશમાં હું હોયું છું. [તે] સારી રીતે હોમેલાં થાઓ.

એ મંત્રના નારાયણ ઋષિ, અગ્નિ દેવતા ને પ્રકૃતિ હે છે, અને આચમન લેવામાં તેનો ઉપયોગ છે.

ગાયત્રીજપ બેસીને નાસિકાગ્રપાસે હાથ રાખી તેપર વચ્ચે ઢાંકીને કરવો.

સાયંસંધ્યા પશ્ચિમાભિમુખે કરવી, ગાયત્રીજપ પણ તેજ દિશા-બણી બેસીને કરવો.

સમાપ્તિમાં બનેલ સાયંસંધ્યાચર્યેન ધ્યાદિ કહેવું.

બાકીનો બ્રામ પ્રાતઃસંધ્યાપ્રમાણે કરવો.

॥ इति सायंसंध्या ॥

॥ इति संध्याप्रयोगः ॥

॥ सूतकमां संध्या करवानो विधि ॥

પ્રાણાયામ મંત્રરહિત કરવા. આચમન મંત્રરહિત લેવું. ઓં આપો હિ છા ધ્યાદિ મંત્રો મનમાં બણીને માર્જન કરવું. ગાયત્રીમંત્ર સ્પષ્ટ બોલીને તેવડે શ્રીસૂર્યને અર્ધ્યપ્રદાન કરવું. સૂર્યચંદ્ર એ મંત્રથી આચમન ન કરવું, તેમ ઉપસ્થાન પણ ન કરવું. દશ ગાયત્રીમંત્રનો માનસ જપ કરવો.

॥ अथ ब्रह्मयज्ञविधिः ॥

પ્રાતઃકાલની ઠિવા મધ્યાહ્નકાલની સંધ્યા કર્યા પછી અથવા વૈશ્વદેવમાં કહેલે રથલે નિત્યપ્રતિ એક વાર બ્રહ્મયજ્ઞ કરવો. કર્માસનપર પૂર્વાભિમુખે બેસી, આચમનપ્રાણાયામ કરી, પછી નીચે પ્રમાણે સંકલ્પ કરવો:-

અગ્રાચ મહામાંગલ્યપદે અમુકમાસે અમુકપક્ષે અમુક-
તિથી અમુકવાસરે ૐ તત્સત્પરમેશ્વરપ્રીત્યર્થે યથાશક્તિ
બ્રહ્મયજ્ઞમહં કરિષ્યે ॥

પછી પ્રણવ અને ત્રણ વ્યાહતિસહિત ગાયત્રીના એક વાર પાઠ
કરી પશ્ચાત્ નીચેના મંત્રો બોલવા:—

ૐ અગ્ર આયાહિ વીતયે ગૃણાનો હવ્યદાતયે . નિહોતા
સત્સિર્વર્હિષિ ॥

ૐ સ્વાસ્તિ ન ઇન્દ્રો વૃદ્ધશ્રવાઃ સ્વાસ્તિ નઃ પૃષ્ઠા વિશ્વ-
વેદાઃ । સ્વાસ્તિ નસ્તાદ્યૌં અરિષ્ટનેમિઃ સ્વાસ્તિ નો વૃહસ્પતિ-
ર્દધાતુ ॥ ૐ ॥

પછી નીચે પ્રમાણે બોલી બ્રહ્મયજ્ઞની સમાપ્તિ કરવી:—

અનેન બ્રહ્મયજ્ઞાણ્યેન કર્મણા ભગવાન્ શ્રીપરમેશ્વરઃ
પ્રીયતાં ન મમ ॥

॥ इति ब्रह्मयज्ञविधिः ॥

॥ अथ तर्पणप्रयोगः ॥

તર્પણ પ્રાતઃકાલની સંધ્યા કર્યા પછી અથવા બ્રહ્મયજ્ઞ કર્યા પછી
માત્ર એક વારજ કરવું.

દર્બાસનપર પૂર્વાભિમુખે બેસી, આથમનપ્રણાયામ કરી, પછી
નીચે પ્રમાણે સંકલ્પ કરવો:—

અત્રાચ મહામાંગલ્યપદે અમુકમાસે અમુકપક્ષે અમુક-
તિથૌ અમુકવાસરે ૐ તત્સત્પરમેશ્વરપ્રીત્યર્થં દેવઋષિમનુષ્ય-
પિતૃતર્પણમહં કરિષ્યે ॥

પછી નીચેના મંત્રો ભણી દેવ, ઋષિ તથા પિતૃઓને ઉદ્દેશે
તલસહિત જલનો વા એકલા જલનો એક અંજલિ દેવો:-

ૐ ૧ આબ્રહ્મસ્તંબપર્યંતં દેવર્ષિપિતૃમાનવાઃ તૃપ્યંતુ પિતરઃ
સર્વે માતૃમાતામહાદયઃ ॥ ૧ ॥ અતીતકુલકોટીનાં સપ્તદ્વીપ-
નિવાસિનામ્ । આબ્રહ્મભુવનાલોકાદિદમસ્તુ તિલોદકમ્ ॥૨॥

એ અંજલિ દેવતીર્થથી એટલે આંગળાઓનાં અગ્રોથી આપવો,
ને અંજલિમાંનું જલ પવિત્ર ભૂમિપર વા તરભાણુમાં નાંખવું.
પછી નીચે પ્રમાણે અર્પણનું ઉચ્ચારણ કરી તર્પણની સમાપ્તિ કરવી:-

અનેન યથાશક્તિ દેવઋષિમનુષ્યપિતૃતર્પણારુપેન કર્મણા
પિતૃરૂપી જનાર્દનવાસુદેવઃ પ્રીયતાં ન મમ ॥

॥ ઇતિ તર્પણપ્રયોગઃ ॥

॥ અથ શિવપૂજનવિધિઃ ॥

ભસ્મનાં ત્રિયુંદ્ર અને રુદ્રાક્ષ ધારણ કરી, આચમનપ્રાણાયામ
કરી, ૐ શ્રીમન્ મહાગણાધિપતયે નમઃ ॥ એમ બોલી, પછી
નીચે પ્રમાણે સંકલ્પ કરવો:-

અત્રાચ મહામાંગલ્યપદે અમુકમાસે અમુકપક્ષે અમુકતિથૌ

અમુકવાસરે શ્રીસદાશિવપ્રીત્યર્થં અમુકશિવપૂજનમહં કરિષ્યે ॥

પછી પવિત્ર જલથી ભરેલા પૂજના કલશની પૂજા કરી શ્રીશં-
કરનું ધ્યાન કરવું, ને તે જલમાંથી થોડા જલવડે પૂજના સર્વ દ્રવ્યને
તથા સ્વશરીરને ઐં આપો હિ છાં ઐ મંત્રથી પૂજા કરતા પહેલાં
પ્રોક્ષણ કરવું.

પછી નીચે પ્રમાણે પૂજા આરંભવી:—

ૐ નમઃ શિવાય સ્નાનં સમર્પયામિ ॥ ૐ નમઃ શિવાય
ગંધં સમર્પયામિ ॥ ૐ નમઃ શિવાય પુષ્પાણિ સમર્પયામિ ॥
ૐ નમઃ શિવાય ધૂપં સમર્પયામિ ॥ ૐ નમઃ શિવાય દીપં
સમર્પયામિ ॥ ૐ નમઃ શિવાય નૈવેદ્યં સમર્પયામિ ॥

ઉપરના મંત્રો વડે તે તે ઉપચારો અર્પણ કરી પછી તેજ મંત્રથી
પ્રદક્ષિણ તથા નમસ્કાર કરવાં. પછી તે પંચાક્ષરમંત્રને દશ વાર
કિંવા એક સો આઠ વાર જપ કરી પછી પ્રાર્થના કરવી, ને અંતે
નીચે પ્રમાણે બોલી તે પૂજા સમાપ્ત કરવી:—

અનેન પૂજનેન શ્રીસાંબસદાશિવઃ પ્રીયતાં ન મમ ॥

॥ ઇતિ શિવપૂજનવિધિઃ ॥

॥ અથ વૈશ્વદેવપ્રયોગઃ ॥

પવિત્ર ભૂમિપર સંમુખ કુંડ રાખી, તેમાં જે અગ્નિપર પાક ક્યો
હોય તે અગ્નિને સ્થાપન કરી, તથા તેની પાસે ધીવાળો ભાત
તાંબાના પાત્રમાં રાખી, પૂર્વાભિમુખે બેસી, આચમનપ્રાણાયામ કરી,
નીચે પ્રમાણે સંકલ્પ કરવો:—

**અત્રાઘ મહામાંગલ્યપદે અમુકમાસે અમુકપક્ષે અમુકતિથૌ
અમુકવાસરે શ્રીપરમેશ્વરપ્રીત્યર્થં વૈશ્વદેવાલ્યકર્માહં કરિષ્યે ॥**

પછી કુંડમાંના અગ્નિને વાંસની લુંગળીથી ઘુંટી, પ્રજ્વલિત કરી, અગ્નિનું ધ્યાન તથા આવાહન કરી, તે અગ્નિનું ચંદનાદિવડે પૂજન કરવું. પછી ઐં અગ્નયે નમો નમઃ ॥ એમ બોલી, જમણા હાથમાં જલ લઇ, કુંડની આસપાસ ઇશાનકોણથી ઇશાનકોણપર્યંત જલધારા કરવી. પછી લાવી રાખેલા ભાતનું ગાયત્રીમંત્રવડે પ્રોક્ષણ કરી તેવડે કુંડમાંના પ્રદીપ્ત અગ્નિમાં દેવતીર્થથી નીચેના મંત્રોવડે આહુતિઓ દેવી.

ૐ ભૂઃ સ્વાહા । इदमग्नये न मम ॥ ૐ ભુવઃ સ્વાહા ।
इदं वायवे न मम ॥ ૐ સ્વઃ સ્વાહા । इदं सूर्याय न मम ॥
ૐ ભૂર્ભુવઃ સ્વઃ સ્વાહા । इदं प्रजापतये न मम ॥ ૐ અગ્નયે
स्विष्टकृते स्वाहा । इदमग्नये स्विष्टकृते न मम ॥ इति देवयज्ञः ॥

પછી તે અગ્નિના પશ્ચિમભાગમાં ભૂમિપર જલથી એક વેંતનું મંડલ કરી તેપર ઉત્તરાશ્ર ત્રણ દર્ભો પાથરી તેપર નીચે પ્રમાણે બલિહરણ*કરવું:-

* બલિહરણપદ્ આ પ્રમાણે થાય છે.-

પૂર્વ.

ઉત્તર.

	૦	
	૪ ગૃ૦ નમઃ	
	૦	૦
	૩ મૂ૦ ૫૦ નમઃ ૫ મ૦ પિતૃ૦	
	૦	
	૨ સ૦ ભૂ૦ નમઃ	
૦	૦	
૬ હૃદમ૦	૧ વિ૦ દે૦ નમઃ	

દક્ષિણ.

પશ્ચિમ.

મધ્યમાં:—ૐ વિશ્વેભ્યો દેવેભ્યો નમઃ । इदं वि० दे० न
मम ॥ ૧ ॥ ૐ સર્વેભ્યો ભૂતેભ્યો નમઃ । इदं स० भू० न मम ॥ ૨ ॥
ૐ મૂતાનાં પતયે નમઃ । इदं भू० प० न मम ॥ ૩ ॥ ૐ વૃદ્ધોક્ત-
દેવતાભ્યો નમઃ । इदं वृ० न मम ॥ ૪ ॥ इति भूतयज्ञः ॥

પછી ડાબે પગ વાળી, દક્ષિણમણી મુખ રાખી, અપસન્ન થઈ,
પિતૃતીર્થથી એટલે જમણા હાથના અંગૂઠા ને તર્જનીના મધ્યમામથી
અવશિષ્ટ અન્નનો પિતૃબલિ દક્ષિણમણી નીચેના મંત્રવડે મૂકવો:—
ૐ અસ્મત્ પિતૃભ્યઃ સ્વધા । इदं अस्मत् पितृभ्यो न मम
॥ ૫ ॥ इति पितृयज्ञः ॥

પછી જનોઘને સવ્ય કરી, ઘસાયત ન કર્યો હોય તો કરી, ધરમાં
દેવપૂજા હોય તો મંત્રપુષ્પપૂર્વક ધૃતપડવાન્નાદિ નૈવેદ્ય સમર્પણ કરવું.
પશ્ચાત્ જનોઘને કંઠમાં કરી મનુષ્યતીર્થથી ટચલી આંગળીના મૂલ-
આંગળથી ઉત્તરમણી નીચેના મંત્ર બોલી એક ગ્રાસજેટલું અન્ન મૂકવું:—
ૐ इदमन्नं सनकादिमनुष्येभ्यो हन्त । इदं सनकादिमनुष्येभ्यो
न मम ॥ ૬ ॥ इति मनुष्ययज्ञः ॥

પછી ગાયને માટે તથા શ્વાનને માટે થોડું થોડું અન્ન કાઢી
રાખવું. પશ્ચાત્ કુંડમાંથી વિભૂતિ લઈ તે લલ્લાટ, કંઠ, બે બાહુમૂલ ને
હૃદય એ સ્થાને ધારણ કરી નીચેના મંત્રથી અગ્નિનું વિસર્જન કરવું:—

गच्छ गच्छ सुरभेष्ट स्वस्थाने परमेश्वर ।

यत्र ब्रह्मादयो देवास्तत्र गच्छ हुताशन ॥ ૧ ॥

પછી નીચે પ્રમાણે બોલી તે કર્મ શ્રીપરમેશ્વરને અર્પણ કરવું:-
अनेन वैश्वदेवाख्येन कर्मणा श्रीपरमेश्वरः प्रीयतां न मम ॥

પછી કોઈ અતિથિ આવેલો હોય તો તેને ભોજન કરાવી
 પશ્ચાત્ ગૃહસ્થે કુટુંબસહિત ભોજન કરવું.

સૂચના:—પિતા વૈશ્વદેવ કરતા હોય તો પિતાથી અવિભક્ત
 પુત્રે ગ્રામાંતરમાં પોતે રહેતો હોય તોપણ પૃથક્ વૈશ્વદેવ કરવો નહિ,
 માત્ર વ્યાહતિથી ત્રણ આહુતિ અગ્નિને આપવી, તે ગોગ્રાસ તથા
 શ્વાનભાગ કાઢવા.

પિતા વૈશ્વદેવ ન કરતા હોય તો પિતાના પ્રતિનિધિરૂપે પુત્રે,
 સમગ્ર વૈશ્વદેવ કરવો.

॥ इति वैश्वदेवप्रयोगः ॥

॥ अथ भोजनविधिः ॥

જલપાત્ર સાથે રાખી પવિત્ર સ્થાને પૂર્વ આદિ દિશાભણી મુખ
 રાખીને બેસી, જલનું મંડલ કરી, તેપર ભોજનપાત્ર મૂકવું. તેમાં
 રાંધેલું અન્ન પીરસાઈ રહ્યા પછી હાથમાં જલ લઈ ગાયત્રીમંત્રવડે
 પ્રોક્ષણ કરી તે પાત્રમાં પીરસેલા અન્નને પવિત્ર કરવું. પછી દિવસે
 સત્યં ત્વર્તેન પરિષિન્વામિ ઐ મંત્રવડે તથા રાત્રિએ ઋતં ત્વા
 સત્યેન પરિષિન્વામિ ઐ મંત્રવડે પાત્રની આસપાસ પ્રદક્ષિણાની રીતે
 જલની ધારા કરવી. પછી તે ધારાના જમણા ભાગમાં જમણી-
 ભણીથી ડાબીમણી જમ ઐમ ભાતના ત્રણ બલિ મૂકવા; તે આ
 પ્રમાણે:-૧ લેઃ-ૐ મૂપતયે નમઃ ॥ ૨ જોઃ-ૐ ભુવનપતયે નમઃ॥

ને ૩ જો ૐં મૂતાનાં પતયે નમઃ ॥ પછી ૐં અમૃતોપસ્તરણમસિ
સ્વાહા એ મંત્ર બોલી આચમન લેવું. પછી ડાબા હાથની મધ્યમા,
(વચલી,) અનામિકા અને અંગૂઠાવડે ભોજનપાત્રને સ્પર્શ કરીને
તથા મૈન ધારણ કરીને ૐં પ્રાણાય સ્વાહા, ૐં વ્યાનાય સ્વાહા,
ૐં અપાનાય સ્વાહા, ૐં સમાનાય સ્વાહા ને ૐં ઉદાનાય સ્વાહા
એ પાંચ મંત્રોવડે, પ્રત્યેક મંત્રે એક એક એમ પાંચ આહુતિ ધીરાળા
અથવા દૂધવાળા ભાતની પ્રાણને આપવી. પછી પાત્રપરથી ડાબે
હાથ ઊપાડી લઘ, ધેઘ, જલનો સ્પર્શ તે હાથની અનામિકાવડે
બન્ને નેત્રને કરવો. ત્યારપછી રુચિપ્રમાણે જમવું. પાત્રનો સ્પર્શ
તથા મૈન એ પ્રાણાહુતિસુધી આવશ્યક છે, પછી રાખવાં કે ન
રાખવાં તે સ્વેચ્છાપર છે. જમી રહ્યા પછી ઉચ્છિષ્ટ અન્નની પાત્રની
ડાબી બાજુએ ચિત્રાહુતિ રાખી પશ્ચાત્ જમણા હાથમાં પાણી લઘ
ૐં અમૃતાપિધાનમસિ સ્વાહા એ મંત્રવડે અર્ધું પાણી પી જઘ
અર્ધું જે ઠેકાણે ચિત્રાહુતિ મૂકેલ છે તે ઠેકાણે પિતૃતીર્થની રીતે
એટલે અંગૂઠા તથા તર્જનીના મધ્યભાગથી રેડવું. પછી હાથ તથા
મુખ ધોઈ, સોળ ઢોગળા કરી, એ આચમન લેવાં.

બંને પ્રકારના આશૌચમાં જમવાસમયનું બલિદાન, પાંચ પ્રાણા-
હુતિ ને ડાબે હાથે પાત્રનો સ્પર્શ છત્યાદિ કહ્યા પ્રમાણે કરવાં, તેમનો
ત્યાગ ન કરવો.

॥ અથ યજ્ઞોપવીતધારણપ્રયોગઃ ॥

સૂતકની તથા ગ્રહણની સમાપ્તિએ, ચાર માસે અથવા આક-
સ્મિક ત્રુટી જાય ત્યારે કે એવે બીજે પ્રસંગે નીચેના વિધિપ્રમાણે
નવું જનોઈ ધારણ કરવું.

પ્રથમ યજ્ઞોપવીતને જલથી પ્રક્ષાલન કરી, પછી આચમન લઇ, એક પ્રાણાયામ કરવો. પછી જમણા હાથની હથેળીમાં વા આચમની-માં જલ લઇ નીચે પ્રમાણે સંકલ્પ કરવો:—

અત્રાચ મહામાંગલ્યમદે અમુકમાસે અમુકપક્ષે અમુકતિથૌ
અમુકવાસરે મમ શ્રૌતસ્માર્તકર્માનુષ્ઠાનસિદ્ધયર્થે નવીનયજ્ઞો-
પવીતધારણમહં કરિષ્યે ॥

પછી જનોઇ કરસંપુટનાં રાખી તેનું દશ ગાયત્રીમંત્રપઢે અભિ-
મંત્રણ કરવું. પછી બંને હાથમાં જનોઇ રાખી, તે હાથ ઉઠ્યા કરી,
નીચેના મંત્રો બણી, પછી બંને હાથ નીચા કરી, ડાબા ખભાપર
ડાબા હાથદ્વારા તે ધારણ કરવું. ગૃહસ્થ હોય તેણે તેનીજ રીતે
ખીલું જનોઇ ધારણ કરવું.

ૐ । યજ્ઞોપવીતં પરમં પવિત્રં, પ્રજાપતેર્યત્સહજં પુરસ્તાત્ ।
આયુષ્યમદ્યં પ્રતિમુચ્ચ શુભ્રં, યજ્ઞોપવીતં બલમસ્તુ તેજઃ ॥૧॥
ૐ યજ્ઞોપવીતમસિ યજ્ઞસ્ય ત્વા યજ્ઞોપવીતેનોપનહ્યામિ ॥ ૨ ॥

ત્યારપછી આચમન કરી, દશ ગાયત્રીમંત્રનો જપ કરી, પછી
જૂનું ઉપવીત ૐ સમુદ્રં ગચ્છ સ્વાહાં એ મંત્ર બોલીને કિંવા
પતાવહિનપર્યંતં બ્રહ્મ ત્વં ધારિતં મયા । ઝીર્ણત્વાત્સ્વત્પરિત્યાગો
ગચ્છ સૂત્ર યથાસુક્ષ્મ ॥ એ મંત્રનું ઉચ્ચારણ કરીને કાઢી નાંખવું,
તે દરેકો જપ શ્રીસૂર્યભગવાનને નીચે પ્રમાણે બેલી અર્પણ કરવો:—

અનેન નવયજ્ઞોપવીતધારણાર્થે કૃતેન યથાશક્તિ ગાયત્રી-
જપકર્મણા શ્રીસત્વિતાદેવતા પ્રીયતાં ન મમ ॥

॥ इति यज्ञोपवीतधारणप्रयोगः ॥

ॐ

॥ ॐ શ્રીસદ્ગુરુપરમાત્મને નમઃ ॥

॥ અથ શ્રીદક્ષિણામૂર્તિસ્તોત્રમ્ ॥

વિશ્વં દર્પણદૃશ્યમાનનગરીતુલ્યં નિજાંતર્ગતં,
પશ્યન્નાત્માનિ માયયા બહિરિવોદ્ભૂતં યથા નિદ્રયા ।
યઃ સાક્ષાત્કુરુતે પ્રબોધસમયે સ્વાત્માનમેવાદ્યમ ,
તસ્મૈ શ્રીગુરુમૂર્તયે નમઃ इदं શ્રીદક્ષિણામૂર્તયે ॥ ૧ ॥

અર્થઃ—દર્પણમાં દેખાતી પ્રતિબિંબિત નગરીની પેઠે પોતાના અંતઃકરણમાં રહેલા વાસનામય વિશ્વને જેમ નિદ્રાએ કરીને બહારના જેવું દેખીએ છીએ તેમ આત્મામાં કલ્પિત રીતે રહેલા આ જગતને માયાએ ને દૃશ્યની વાસનાએ કરી બહાર ઉદ્ભૂતની પેઠે દેખનાં છતાં જે આત્માના જ્ઞાનના સમયમાં અદ્યયૃષ પોતાના આત્માનેજ અપરોક્ષ કરે છે તે શ્રીસદ્ગુરુની મૂર્તિૃષ શ્રીદક્ષિણામૂર્તિને મારા આ દીનભાવવાળા નમસ્કાર હો. ૧

बीजस्यांतरिवांकुरो जगदिदं प्राङ्निर्विकल्पं पुनर्,
मायाकल्पितदेशकालकलनावैचित्र्यवित्रीकृतम् ।
मायाबीजं बिजुंभयत्यपि मेढायोगीव यः स्वेच्छया,
तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥ २ ॥

અર્થ:—વૃક્ષાદિના બીજની અંતર સૂક્ષ્મ અંકુરની પેઠે આ પ્રતીત થતું જગત્ પૂર્વે નિર્વિકલ્પ (નામરૂપાદિની કલ્પનાથી રહિત) હતું, પછી પોતાની માયાવડે જેમણે કલ્પિત દેશકાલની કલ્પનાથી નામરૂપાદિની વિચિત્રતાએ કરી વિચિત્રની પેઠે કર્યું છે. જેઓ માયાવીની (બાહ્યગરની) પેઠે અને મહાયોગીની પેઠે સ્વેચ્છાએ આ સંસાર-રૂપ વિલક્ષણ વિલાસને કરે છે તે શ્રીસદ્ગુરુની મૂર્તિરૂપ શ્રીદક્ષિણામૂર્તિને મારા આ દીનભાવવાળા નમસ્કાર હો. ૨

यस्यैव स्फुरणं सदात्मकमसत्कल्पार्थगं भासते,
साक्षात्तत्त्वमसीति वेदवचसा यो बोधयत्याश्रितान् ।
यत्साक्षात्करणाद्भवेन्न पुनरावृत्तिर्भवांभोनिधौ,
तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥ ३ ॥

અર્થ:—જેનું સ્ફુરણ (ગાન) સદૃશ છતાં અસતતા જેવા આ દૃશ્ય પદાર્થોમાં અનુસ્યૂત (પરોવાઇને રહેલું) ભાસે છે, અને જે “તત્ત્વમસિ” (તે બ્રહ્મ તું છે) આ છાંદોગ્યોપનિષદના વચનવડે શરણાગતોને બ્રહ્મનો સાક્ષાત્ બોધ કરે છે, વળી જેના દૃઢ સાક્ષાત્કારથી આ દુઃખમય સંસારસાગરમાં બ્રહ્મજ્ઞાનીનો પુનર્જન્મ થાય નહિ તે શ્રી-સદ્ગુરુમૂર્તિરૂપ શ્રીદક્ષિણામૂર્તિને મારા આ દીનતાયુક્ત નમસ્કાર હો. ૩

नानाछिद्रघटोदरस्थितमहादीपप्रभाभास्वरं,
ज्ञानं यस्य तु चक्षुरादिन्द्रियद्वारा बहिः स्पन्दते ।
जानामीति तमेव भांतमनुभासेतत्समस्तं जगत् ,
तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥ ४ ॥

અર્થ:—ધણાં છિદ્રોવાળા ધડાના ઉદરમાં રહેલા મોટા પ્રકાશમય દીવાના પ્રકાશના જેવું પ્રકાશવાળું જેનું જ્ઞાન સ્થૂલશરીરમાંથી અક્ષુરોદિ ઇન્દ્રિયોદ્વારા બહાર સ્ફુરે છે. “ હું જાણું છું ” એવી રીતે પ્રથમ તેનાજ ભાસમાન થયા પછી આ સમસ્ત જગત તેને ભાસે છે તે શ્રી-સદ્ગુરુમૂર્તિરૂપ શ્રીદક્ષિણામૂર્તિને મારા આ દીનભાવવાળા નમસ્કાર હો. ૪

देहं प्राणमपीन्द्रियाण्यपि चलां बुद्धिं च शून्यं विदुः,
स्त्रीबालांधजडोपमास्त्वहमिति भ्रांता भृशं वादिनः ।

मायाशक्तिविलासकल्पितमहाव्यामोहसंहारिणे,

तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥ ५ ॥

અર્થ:—સ્ત્રી, બાલક, અંધ અને જડની ઉપમાવાળા ચાર્વાક આદિ ધણા ભ્રાંત વાદિપુરુષો તો સ્થૂલદેહને, મુખ્યપ્રાણને, અગ્નિઆર ઇન્દ્રિયોને, ચંચલસ્વભાવવાળા બુદ્ધિને અને શૂન્યને (અભાવને) “ હું છું ” (એ મારું સાચું સ્વરૂપ છે) એમ જાણે છે તે માયાશક્તિના કાર્યરૂપ આ કલ્પિત ને દુઃખદ મહાવ્યામોહનો સંહાર કરનારા શ્રીસદ્ગુરુની મૂર્તિરૂપ શ્રીદક્ષિણામૂર્તિને મારા આ શ્રદ્ધાભક્તિવાળા નમસ્કાર હો. ૫

राहुग्रस्तादिवाकर्षेदुसदृशो मायासमाच्छादनात्,

सन्मात्रः करणोपसंहरणतो योऽभूत्सुषुप्तः पुमान् ।

प्रागस्वाप्समिति प्रबोधसमये यः प्रत्यभिज्ञायते,

तस्मै श्रीगुरुमूर्तये नम इदं श्रीदक्षिणामूर्तये ॥ ६ ॥

અર્થ:—આવરણ કરવાના સ્વભાવવાળી માયાએ સારી રીતે આગ્રહાદિત થવાથી અંધકારમય રાહુએ ઘેરાયેલા પ્રકાશમય સૂર્ય અને

ચંદ્રની પેઠે સન્માત્રરૂપ જે પુરુષ અંતઃકરણના ને ધ્યાત્રયોના વિલયથી સુષુપ્તિને પામ્યો હતો, અને જે જાગ્રતના સમયમાં “હું પૂર્વે સૂતો હતો” એમ પ્રત્યભિજ્ઞાનનો (પૂર્વે અનુભવેલાના પુનઃ જ્ઞાનનો) વિષય કરાય છે તે શ્રીસદ્ગુરુમૂર્તિરૂપ શ્રીદક્ષિણામૂર્તિને મારા આ સવિનય નમસ્કાર હો. ૬

બાલ્યાદિશ્વપિ જાગ્રદાદિષુ તથા સર્વાસ્વસ્થાશ્વપિ,
વ્યાટૃત્તાસ્વનુવર્તમાનમહમિત્યંતઃ સ્ફુરંતં સદા ।

સ્વાત્માનં પ્રકટીકરોતિ ભજતાં યો ભદ્રયા મુદ્રયા,
તસ્મૈ શ્રીગુરુમૂર્તયે નમઃ ઇદં શ્રીદક્ષિણામૂર્તયે ॥ ૭ ॥

અર્થ:—આત્માદિક તેમજ જાગ્રદાદિક પરસ્પરભિન્ન તનમનની સર્વે અવસ્થાઓવિષે અનુવર્તમાન, (તે તે અવસ્થાએ પ્રતીત થતા,) અને “હું છું” એમ શરીરની અંતર સદા સ્ફુરવાવાળા પોતાના સ્વરૂપને શ્રદ્ધાપ્રીતિથી ભજન કરવાવાળાની મધ્યે જે ભદ્રામુદ્રાવડે પ્રકટ કરે છે તે શ્રીસદ્ગુરુમૂર્તિરૂપ શ્રીદક્ષિણામૂર્તિને મારા આ વિનયપૂર્વક નમસ્કાર હો. ૭

વિશ્વં પश्यતિ કાર્યકારણતયા સ્વસ્વામિસંબંધતઃ,

શિષ્યાચાર્યતયા તથૈવ પિતૃપુત્રાદ્યાત્મના ભેદતઃ ।

સ્વમે જાગ્રતિ વા ય ઇષ પુરુષો માયાપરિભ્રામિતસ્,

તસ્મૈ શ્રીગુરુમૂર્તયે નમઃ ઇદં શ્રીદક્ષિણામૂર્તયે ॥ ૮ ॥

અર્થ:—જે આ પુરુષ (જીવ) માયાવડે ચારે ગમથી ભ્રાંતિને પામેલો અંતઃકરણની સ્વભાવસ્થાવિષે અથવા જાગ્રદવસ્થાવિષે કાર્યકારણ-ભાવવડે, સ્વસ્વામિસંબંધવડે અને શિષ્યઆચાર્યભાવવડે તેમજ પિતાપુત્ર

આદિ ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપવડે બેઠ્યા આ વિશ્વને દેખે છે તે શ્રીસદ્ગુરુની મૂર્તિરૂપ શ્રીદક્ષિણામૂર્તિને મારા આ દીનભાવે નમસ્કાર હો. ૮

મૂર્તિભાસ્યનલોઽનિલોઽવરમહર્નાથો હિમાંથુઃ પુમા-
નિત્યાભાતિ ચરાચરાત્મકમિદં યસ્યૈવ મૂર્ત્યષ્ટકમ્ ।
નાન્યત્ કિંચન ત્રિચીતે વિમૃશતાં યસ્માત્પરસ્માદ્વિમો-
સ્તસ્મૈ શ્રીગુરુમૂર્તયે નમ્ इदं શ્રીદક્ષિણામૂર્તયે ॥ ૯ ॥

અર્થ:—પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ, આકાશ, સૂર્ય, ચંદ્ર અને પુરુષ (જીવ) એમ આ સ્થાવરજંગમરૂપ જે પરમાત્માની મૂર્તિનું અષ્ટક લોકોને જણાય છે, અને પરમાત્માનો વિચાર કરવાવાળા પુરુષને જે વિભૂરૂપ પરમાત્માથી બીજું કંઈ પણ અહીં વિદ્યમાન જણાતું નથી તે શ્રીસદ્ગુરુમૂર્તિરૂપ શ્રીદક્ષિણામૂર્તિને મારા આ સવિનય નમસ્કાર હો. ૯

સર્વાત્મત્વમિતિ સ્ફુટીકૃતમિદં યસ્માદમુષ્મિસ્તવે,
તેનાસ્ય શ્રવણાત્તથાર્થમનનાદ્ધ્યાનાચ્ચ સંકીર્તનાત્ ।

સર્વાત્મત્વમહાવિભૂતિસહિતં સ્યાદીશ્વરત્વં સ્વતઃ,

મિદ્ધ્યેત્તત્પુનરષ્ટથા પરિણતં ચૈશ્વર્યમવ્યાહતમ્ ॥ ૧૦ ॥

અર્થ:—જેથી આ શ્રીદક્ષિણામૂર્તિસ્તોત્રમાં એમ આ જીવના વાસ્તવિક સ્વરૂપનો સર્વાત્મભાવ સ્પષ્ટ કર્યો છે તે હેતુથી આ સ્તોત્રના શ્રદ્ધાભક્તપૂર્વક શ્રવણથી તથા આ સ્તોત્રના અર્થના મનનથી અને શ્રીદક્ષિણામૂર્તિના ધ્યાનથી તથા તેમના નામના સંકીર્તનથી વ્યાવહારિક મહાવિભૂતિસહિત સર્વાત્મભાવરૂપ ઈશ્વરભાવ એવો શુભ પ્રયત્ન કરનારા મનુષ્યને સ્વતઃસિદ્ધ થાય છે. વળી આ સ્તોત્રનો પાઠ આદિ કરનારને

સૂક્ષ્મ ને મહાન ધત્યાદિ આઠ પ્રકારથી વિવર્તપરિણામને પામેલા
અક્ષરૂપ અલંગ અશ્વર્યની પ્રાપ્તિ પણ થાય છે, ૧૦

લેખક સ્તોત્રો.

વટવિટપિસર્પીપે ભૂમિભાગે નિષ્ણણં,
સકલમુનિજનાનાં જ્ઞાનદાતારમારાત્ ।
ત્રિભુવનગુરુમીશં દક્ષિણામૂર્તિદેવં,
જનનમરણદુઃસ્વચ્છેદદક્ષં નમામિ ॥ ૧૧ ॥

અર્થ:—કૈલાસપર્વતપર બદ્રવટનામના રમણીય વડના વૃક્ષની
સમીપમાં નીચેની ભૂમિના ભાગપર બેઠેલા, સર્વ જિજ્ઞાસુ મુનિ-
જનોને કેવલ દયાથી અક્ષરજ્ઞાન દેનારા, ત્રણે લોકના પરમગુરુ, ઈશ્વર
(જગતના નિયંતા) ને જન્મમરણનાં દુઃખોનો તુરત નાશ કરવામાં
અતિચતુર શ્રીદક્ષિણામૂર્તિદેવને હું શ્રદ્ધાભક્તિથી નમસ્કાર કરું છું. ૧૧

ચિત્રં વટતરોમૂલે, દૃઢાઃ શિષ્યા ગુરુર્યુવા ।
ગુરોસ્તુ મૌનં વ્યાખ્યાનં, શિષ્યાસ્તુ ચિહ્નસંશયાઃ ॥ ૧૨ ॥

અર્થ:—પૂર્વોક્ત વડના ઝાડના મૂલમાં વયોવૃદ્ધ શિષ્યો અને
શ્રીદક્ષિણામૂર્તિરૂપ યુવાન ગુરુ સ્થિત છે. વળી તે સદ્ગુરુનું બદ્રામુદ્રારૂપ
મૌન વ્યાખ્યાન છે, અને તેમના સનકાદિક શિષ્યો સંશયરહિત થયા
છે એ બહુ આશ્ચર્યની વાત છે. ૧૨

ૐ નમઃ પ્રણવાર્થાય, શુદ્ધજ્ઞાનૈકમૂર્તયે ।
નિર્મલાય પ્રશંતાય, દક્ષિણામૂર્તયે નમઃ ॥ ૧૩ ॥

અર્થ:- શુદ્ધગાનનીજ પ્રત્યક્ષમૂર્તિરૂપ ને પ્રણવના અર્થરૂપ શ્રી-
દક્ષિણામૂર્તિને મારા નમસ્કાર હો. એતિનિર્મલ ને પ્રશાંત એવા શ્રી-
દક્ષિણામૂર્તિને મારા પુનઃ પુનઃ ભાવપૂર્વક નમસ્કાર હો. ૧૩

નિધયે સર્વવિદ્યાનાં, ભિષજે ભવરોગિણામ્ ।

ગુરવે સર્વલોકાનાં, દક્ષિણામૂર્તયે નમઃ ॥ ૧૪ ॥

અર્થ:- સર્વ વિદ્યાઓના મોટા લંકારરૂપ, ભવરોગીઓના સાચા
વૈદ અને સર્વ લોકોના હિતોપદેશ સાચા સહયુક્ત શ્રીદક્ષિણામૂર્તિને
મારા અદ્વૈતમુદ્રાપૂર્વક વારંવાર નમસ્કાર હો. ૧૪

મૌનકૃપાભ્યામકટિતપરબ્રહ્મતત્ત્વં યુવાનં,

વૈષ્ણાંતેવસદ્વિગ્નૈરાદૃતં બ્રહ્મનિષ્ઠૈઃ ।

આચાર્યેદ્રં કરકલિતચિન્મુદ્રમાનદરૂપં,

સ્વાસ્મારામં મુદિતવદનં દક્ષિણામૂર્તિમીદે ॥ ૧૫ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकराचार्य-
विरचितं श्रीदक्षिणामूर्तिस्तोत्रम् ॥ ॐ ॥

અર્થ:- મૌનવ્યાખ્યાવડે (બદ્રામુદ્રાવડે) જેમણે પોતાના સનકાદિ
શિષ્યોના હૃદયમાં બ્રહ્મતત્ત્વને અકટ કર્યું છે એવા, મનોહર યુવાવસ્થાને
ધારણ કરનારા, સમીપમાં વસતા અતિવૃદ્ધ બ્રહ્મનિષ્ઠ ઋષિઓવડે
ધેરચેલા, હાથવડે કરેલી બદ્રામુદ્રાને જિજ્ઞાસુઓના પરમહિતમાટે ધારણ
કરનારા, પરમાનંદરૂપ, પોતાના સ્વરૂપમાંજ આરામવાળા, પ્રસન્નવદન-
વાળા અને બ્રહ્મોપદેશ સર્વ આચાર્યોમાં ઇદ્રરૂપ એવા શ્રીદક્ષિણા-
મૂર્તિને હું ભાવપૂર્વક સ્તુતિ કરું છું. ૧૫

સમાપ્ત.

શ્રીદક્ષિણામૂર્તિનું વર્ણન.

શ્રીદક્ષિણામૂર્તિ એ શ્રીમહેશ્વરનું એક નામ છે. શુદ્ધસત્ત્વગુણ
જેમાં પ્રધાન છે એવી પ્રકૃતિને આપા કહેવામાં આવે છે, ને તે માયાના
નિવાસક વેદમાં મહેશ્વર એવા નામથી પ્રસિદ્ધ છે. શ્રીદક્ષિણામૂર્તિએ
સનકાદિને બદ્રામુદ્રાવડે તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યાનું સંપ્રદાયવેત્તાઓ
આ પ્રમાણે નિરૂપણ કરે છે:-

સનકાદિક આરે અંધુઓને કામ વેસા તત્ત્વજ્ઞાન સંપાદન કરવાનું પ્રયત્ન જિજ્ઞાસા પ્રકટી, તેથી તેઓ સમિત્યાણિ થઇ વિનયપૂર્વક ભગવાન બ્રહ્માને શરણે ગયા. ત્યાં તેમની રાજસી પ્રવૃત્તિ જોઈતી તેઓને તેમનામાં શ્રદ્ધા પ્રકટી નહિ, એટલે તત્ત્વજ્ઞાનમંત્રથી કાંઈ પણ પૂરું તેમને તેમણે ન કરી. પછી તેઓ ભગવાન વિષ્ણુની પાસે ગયા ભગવાન વિષ્ણુને શ્રીહરમીસાથે વિનોદમાં પ્રવૃત્ત જોઈ તેમની તેમને વિષે પણ શ્રદ્ધા ન ઉપજી, તેથી તેમને પણ તત્ત્વજ્ઞાનમંત્રથી કાંઈ પણ પ્રશ્ન ન કરતાં કૈલાસમાં ભગવાન રુદ્રની પાસે તેઓ ગયા. ભગવાન રુદ્રને પોતાના ગણોની સાથે યથેષ્ટ વિહાર કરતા જોઈ તેમનામાં પણ તેઓને શ્રદ્ધા જોઈ નહિ. પછી તેઓ કૈલાસ થઈ તત્ત્વજ્ઞાનમાં અંતર્ધર્મીની પ્રાર્થના કરતા કરતા કૈલાસપર્વતઉપર વિચરતા લાગ્યા તેમની શુદ્ધભાવવાળી પ્રાર્થનાથી પ્રમુખ થયેલા અંતર્ધર્મીરૂપ શ્રીમહેશ્વર તેમને તત્ત્વોપદેશ આપવામાટે ભવ્ય ભદ્રવદની નીચે ભદ્રામુદ્રાસહિત શ્રીદક્ષિણામૂર્તિરૂપે* પ્રાદુર્ભાવ પામ્યા. તેમની ક્ષીરઅવસ્થાવાળી આમૃત ચૈતન્ય મૂર્તિ જોઈને આરે ભાઈઓને તેમનામાં અત્યંત શ્રદ્ધા ઉપજી. પછી તેમણે હરેલી x ભદ્રામુદ્રા જોઈને તેઓ અમારા પ્રતિ આ મંત્રમારું ઉપદેશ કરે છે એમ વિચાર કરતાં તેમને જણાયું:—

“ત્રણ ગુણુથી પૃથક્ થયેલા જીવ બ્રહ્મરૂપ છે, અને તે બ્રહ્મ અનાદિઅનંત છે. વર્ણો જીવના હૃદયમાં જે અવિદ્યારૂપી મોટા કોટી રહ્યો છે તેને કાઢવામાટે આ બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપ ચીપીઓ સર્વોત્તમ છે.”

એ પ્રમાણે મનાડે નિશ્ચય થતાં તેમના ચિત્તની બ્રહ્મમાં એકાગ્રતા થઈ. એવી રીતે ભદ્રામુદ્રારૂપ મૌનવ્યાખ્યાવડે સદગુરૂરૂપ શ્રીદક્ષિણામૂર્તિએ સનકાદિકને ઉપદેશ કર્યો છે.

* તત્ત્વોપદેશરૂપ દક્ષિણા આપવામાટે ત્રણ દર્શાવવામાં શ્રીમહેશ્વરે જે લીલાવિચરણરૂપ મૂર્તિ—આકૃતિ—ધારણ કરી તે દક્ષિણામૂર્તિ.

x હાથની ત્રણ આંગળીઓને ભિન્ન રાખી તર્જની તથા અંગૂઠાને ગોળાકારમાં એકત્ર કરવાં તે ભદ્રામુદ્રા કહેવાય છે. કનિકા તે ત્રણે ગુણુને સ્થાને, અનામિકા તે રજ્જેગુણુને સ્થાને, મધ્યમા તે સત્ત્વગુણુને સ્થાને છે, તર્જની તે જીવને સ્થાને છે, ને અંગૂઠા તે બ્રહ્મને સ્થાને છે.

